Boyboboyev Baxodir Gulamovich
Namangan davlat universiteti dotsenti, p.f.n.

TA'LIM JARAYONIDA JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHISINING PSIXOLOGIK KOMPONENTLARI

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10983053

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida jismoniy tarbiya o'qituvchisining psixologik komponentlari, idrok etish jarayonidagi faoliyat dasturlari hamda diqqat mexanizmlari haqida soha olimlarining fikr va mulohazalari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: psixologik komponentlar, jismoniy tarbiya o'qituvchisi, idrok, diqqat, sezgi

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ni amalga oshirish jarayonida o'qituvchilarning pedagogik mahorati muhim rol o'ynaydi.

Komil inson va yetuk malakali mutaxassis maxsus tashkil etilgan pedagogik jarayonda shakllanar ekan, ushbu jarayonda o'qituvchilarning o'rni beqiyosdir.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining faoliyatida idrok etish jarayonidagi faoliyat dasturlarini sharxlash muxim ahamiyat kasb etadi. Buni esa bilishning xar bir bosqichi dastur kompleksiga kiritilgan xolatida bajarish qulayroqdir.

Ma'lumki, ongning birinchi bosqichini diqqat tashkil etadi. Inson ongi bilan qabul qiladigan ma'lumotlar ko'p qirralidir. Ma'lumot turiga qarab u yoki bu dastur qo'llanadi. Dasturlarning bir-biriga xalaqit bermasligi va xoxlagan payitda butun tizimning xarakatlanish dasturini o'zgartirishni ta'minlash maqsadga muvofiq xisoblanadi. Bunda ichki va tashqi ma'lumotlarning eng muhimini ajratib olish va unga mos ravishda muayyan xarakatni boshqalardan ajratgan xolatda bajarishni amalga oshirish lozim.

Diqqatning mexanizimi shunday tuzilganki, u ma'lumotlarning muayyan qismini ajratib, unga mos dasturni kuchaytirish imkoniyatini yaratadi. Bu yerda amalga oshirilgan kuchaytirishning darajasi muxim xisoblanadi. Kuchaytirish tizimining faolligi emotsional xolatga, ya'ni xissiyot darajasiga bog'liq.

Xissiyot soxasi kuchaytirish tizimini qo'zg'atishning asosiy vositasi xisoblansa ham u yagona yo'l emas. Ta'lim jarayonida nima? nega? hamda maqsad va o'zini ifodalash kabi reflekslar bilan ikkinchi qo'zg'atish yo'li ham mavjud. Odatda bunday ta'sir ko'rsatishlar xissiyotga nisbatan turg'unroq xisoblanadi, bunday xolat esa diqqatni uzoq muddat davomida yagona ob'ektga qaratishda kerak bo'ladi. Umuman olganda odam diqqatini nimalarga jalb etish mumkin?

N.M.Amosov ushbu savolga quyidagicha javob beradi:

"Odamning xotirasi bir necha tipdagi qoliplarga jalb etilishi mumkin".

Ma'lumotni qabul qiluvchi turli kanallar. "tinglash", "ko'rish", "uxlash".

Tinglash yoki ko'rish orqali idrok etilgan namunalarni tashish.

Namunalarning yuqori darajasi-kichik bir qismni emas yaxlit manzarani idrok etish. Masalan, bitta epizod yoki shaxs orqali filimlarni, ovozlar orqali esa operani eslaydi.

Harakatlanish dasturlari-mexnat xaqidagi g'oyalardan oddiy harakatlarni sinchkovlik bilan bajarishgacha.

O'tmishdagi namunalar-esdaliklar.

Kelajakni ko'ra bilish-tasavvur, orzu.

Sezgi va emotsiyalar.

Ichki a'zolar orqali sezish.

Umumiy ko'rinishda fikrlash turli modellarning ketma-ket kuchayishini tashkil etadi

Bilish jarayoniga nisbatan aytish mumkinki, bu yerda diqqat barcha ko'rsatilgan modellarga javob qilishi mumkin.

Demak ongning birinchi bosqichda diqqatning ma'lumotni dastlabki qayta ishlash dasturlari ishga solinadi. Qayta ishlash esa keyingi faoliyatning yo'nalishini belgilashga yordam beradi. Bu yerda qo'shiladigan xissiyot va boshqa murakkab reflekslar odamning ma'lumotga nisbatan sub'ektiv munosabatni belgilaydi.

Bilish faoliyatning boshqarish uchun pedagog va o'quvchi shaxs sifatida diqqatini idrok etilishi lozim bo'lgan ma'lumotga yo'naltira olishi lozim.

Sezish. Idrok etish, tasavvur qilish xolatlari ushbu jarayonga ta'lluqlidir.

Sezgi organlari orqali idrok etish birinchi navbatda, birinchi signal tizimining faoliyati borliq bo'lib, tashqi muxitdan tushadigan signallarga asoslanadi.

Bu yerda ikkinchi signal tizimi ham muxim rol o'ynaydi. Bu tizim idrok etish va kuzatishda katta ahamiyat kasb etadi. Ikkinchi signal tizimi borliq bilan bevosita bog'lanmagan bo'lib, muloqot jarayonida amalga oshadi. Shu nuqtai nazardan, odamning xar qanday narsani idrok etishi faqatgina uni ongdagi in'kosi emas, balki anglash, uni qandaydir so'z yordamida ifodalash va muayyan guruxga kiritishdir. Sezish orqali idrok etishda birinchi va ikkinchi signal tizimlarining hamkorligi katta ahamiyatga egadir.

Sezish, idrok etish va tasavvur etish xodisalarining ichki aloqasini hamda ob'ektiv borliqning qonuniyatlarini ochib bera olmaydi. Bilishning mazmuni esa tabiatning ob'ektiv qonuniyatlarini ochib berishdan iborat. Bu esa mavxum fikrlash jarayonida amalga oshiriladi.

O'quv materiallarini o'zlashtirishda sezgi orqali idrok etish jarayonlarini maxsus guruxga ajratib, "sezish orqali idrok etish" dasturi deb nomlash mumkin. Ularning jumlasiga sezish, qabul qilish va tasavvurni shakllantirish dasturlarini kiritish mumkin.

Insonning ongi diqqat va borliqni qabul qilish dasturi bilan cheklanmaydi. Navbatdagi bosqich ongning oliy darajasi ijtimoiy ongning kompleks dasturiga ega. Qabul qilinadigan xar qanday ma'lumot odamda uch yo'nalish-tizimdagi reaksiyani-ta'lim jarayonida shakllangan mantiqiy sezgi, hamda ijtimoiy etikani qamrab olib ta'sir etadi [3].

Tashqi va ichki dunyoning har qanday ob'ektini odam ongi yuqorida keltirilgan uchta yo'nalishda tahlil qiladi. Odatda mantiqiy yo'nalish javob harakatlarning turli variantlarini taqozo etadi, ularning keraklisi esa sezish yordamida aniqlanadi, sezish esa ijtimoiy etika va "o'zim uchun", "qarindoshim uchun" kabi instinktlar ta'sir ko'rsatadi.

Jarayon quyidagicha kechadi. Qandaydir signalga odam mavjud xarakatlar dasturi orqali javob beradi-bu mantiqiy yo'nalish. Shaxsiy xissiyotlar asosida qandaydir o'zgarishlar, tuzatishlar kiritiladigan sezgi yo'nalishi bo'lib, u tanlangan javob xarakatiga shaxsiy munosabatni ifodalaydi. Bundan so'ng qaytariladigan javobni odam o'zi yashayotgan jamiyatda o'rnatilgan normalar nuqtai nazardan baxolaydi. Ushbu normalar sharaf, vijdon, adolat, ezgulik, yomonlik va boshqalardan iborat. Ana shunday uch tizimli qiyoslash natijasida javob-harakatining yagona bajarishga tayyorlangan varianti vujudga keladi.

Ongning oliy bosqichi uchun, yuqorida ko'rsatilganidek, dasturlar kompleksi xarkterlidir. Birinchi navbatda odamning bilish faoliyati uchun muxim dasturlardan biri irodadir. Harakatning qandaydir varianti tanlanganidan so'ng iroda faoliyatining mos dasturini ishga solish va uning bajarilishini nazorat qilishni ta'minlaydi. Uchraydigan to'siqlarga qaramasdan iroda belgilangan dasturni oxirigacha bajarish imkoniyatini yaratadi.

Irodali harakatni, ya'ni qandaydir faoliyatni amalga oshirishda, birinchidan ichki va tashqi yoki xar ikkalasi bir paytda chiqadigan ta'sirlar paydo bo'ladi, ikkinchidan esa o'qitish jarayoniada o'zlashtirilgan ayrim tushunchalar burch, vijdon kabi tushunchalar yuzaga keladi. Bularni xisobga olgan xolda odam o'z xulqini boshqaradi, o'qish jarayonida esa bilish faoliyatini

boshqaradi.

O‘qitish faoliyatida ko‘pincha o‘tmishga qaytish, ya’ni o‘zining xayotiy tajribasidan yoki avval o‘zlashtirilgan yoki boshidan o‘tgan xodisani eslash zarurati paydo bo‘ladi. Bunday xolatda eslash dasturi ishga solinadi. Turli sabablarga ko‘ra xotiraga murojaat qilinadi. Tashqaridan qabul qilingan savol yoki buyruq, qandaydir umumiy tadqiqotni tarkibiy qismini bajarish ongda qandaydir o‘tmishdagi xodisani g‘ayri ixtiyoriy ravishda gavdalanishi eslash dasturiga murojaat qilishni taqazo etuvchi kuchli omillardir. Esga olingan model namuna vaqtincha muddat uchun idrok etiluvchi namunaga aylanadi. U turlicha namayon bo‘lishi mumkin, birlamchi idrok etilgan xolatiga nisbatan uning qandaydir yangi qirralari ham ko‘rinishi mumkin. Shu bilan bir qatorda ushbu modelning yangi qabul qilingan ma’lumotlar bilan aloqasi ham aniqlanishi mumkin. Lekin, eslash dasturini oxirigacha bajarish uchun ayrim xolatlarda iroda dasturini ham ishga solish lozim.

Inson ongining markaziy dasturlaridan birini, ma’lumotlarni qayta ishlash dasturi tashkil etadi. Ma’lumotlarni ongda qayta ishlash ko‘zlagan maqsadga ko‘ra turli darajada amalga oshadi. Bu qabul qilingan axborotni idrok etish yoki materialni o‘zlashtirish darajasi bo‘lishi mumkin. Shuning uchun o‘qitish faoliyatiga ma’lum bosqichda axborotni qayta ishlash dasturini qo‘llash lozim.

O‘qitish jarayonida tasavvur dasturi muhim bo‘lib, dastur eslash kodi tashqaridan olingan ko‘rsatma savol, yoki umumiy o‘rganish dasturining qisman bajarish extiyoji yoki ongda tasodifan paydo bo‘lgan kuzatuvchi model ta’sirida ishga solinishi mumkin. Tasavvur yordamida tizimdagi o‘zgarishlar kuzatilishi mumkin, tashqi ta’sirning izchilligi va faraz qilingan natijalar, ya’ni o‘zgaruvchan tizimning kelajakdagi holati taxmin qilinishi mumkin.

Tasavvur dasturining bajarishda ikkita asosiy yo‘nalishi (variant) qo‘llanishi mumkin.

Birinchisi xotirada shunday yoki shunga o‘xshagan tizimlar va ularning o‘zgarishlari holatiga bog‘liq. Bunda tasavvurning mohiyati tizim va ularda qachonlardir ro‘y bergan o‘zgarishlarni eslash va hozirgi sharoit bilan bog‘liq o‘zgarishlarni ko‘ra bilish bilan ifodalanadi.

Ikkinchi holatda xotira tizimi haqidagi va o‘zgarajak holatlar haqida ma’lumotga ega emas. Bunday holatda berilgan belgilar bo‘yicha tizimning modeli yaratiladi; bu yerda xozirgacha ma’lum bo‘lgan tizimlarning namunalaridan foydalanib, ta’sir ko‘rsatish dasturlari tuziladi. Bu tasavvur dasturining murakkabroq varianti hisoblanadi.

Fantaziya dasturi ham ana shu turga mansubdir. Tasavvur va fantaziya dasturlarini iroda yordamida yoki ma’lum sharoitlarda iroda kuchsiz harakatga keltirish mumkin [3].

Demak, odam ongi dasturlar majmuidan iborat bo‘lib, ularning asosiylari quyidagilar:

a) diqqat (idrok etilgan axborot va harakatlanish dasturlari); b) hissiyot orqali idrok etish; v) iroda; g) eslash; d) axborotni qayta ishlash; e) xayol; j) fantaziya.

Har bir dasturning vazifasi mavjud. Ularning o‘qitish faoliyatidagi mohiyatini hisobga olib, fikrimizcha, uchta guruhga ajratish mumkin: “tashkiliy faoliyatga ta’aluqli”, “sezgi orqali idrok etishga” va “intelektual faoliyatga” ta’aluqli.

“Tashkiliy faoliyat” dasturiga quyidagilar kiradi:

Diqqat dasturi: a) diqqatni ko‘chirish; b) diqqatni kuchaytirish; v) ichki va tashqi axborotdan muhumligini tanlash.

2. Iroda dasturi.

“Hissiyot orqali idrok etish” dasturga quyidagilar mansub: Sezish dasturi; Qabul qilish dasturi; Kuzatish dasturi.

“Intellektual faoliyat” dasturiga quyidagilar kiradi: Esdaliklar dasturi; Axborotni qayta ishlash dasturi; Xayol dasturi; Fantaziya dasturi; Tasavvur shakllantirish dasturi.

O‘quv tarbiya jarayonida “tashkiliy faoliyat” dasturi “hissiyot orqali idrok etish” va “intellektual faoliyat” dasturlarini o‘zaro bog‘langan holatda amalga oshirish uchun sharoit yaratadilar. Barcha holatlarda

o‘quv materiallarinini maqsadli o‘zlashtirish bir yoki bir necha “tashkiliy faoliyat” dasturlarini ishtirok etishini taqazo etadi.

Bundan kelib chiqqan holatda pedagog va o‘quvchi tasarrufida bo‘lgan bilish faoliyatini boshqarish omillari qatoriga “tashkiliy faoliyat dasturlari” deb nomlangan dasturlarni kiritilishi lozim.

Demak, o‘quvchilarni bilish faoliyatini boshqarish uchun diqqat va iroda yaxshi rivojlangan bo‘lishi lozim. Ushbu omillarni o‘quv tarbiya jarayonida boshqarishni amalga oshirishda pedagog qo‘llash va rivojlantirish kerak.

N.D.Levitov talqinida o‘zlashtirishning faoliyat turlarini o‘zlashtirishning psixologik komponentlari bilan taqqoslash muhim ahamiyat kasb etadi.U pedagogik jarayonning bo‘g‘inlari asosida o‘zlashtirishning quyidagi psixologik komponentlarini ajratadi.

O‘quvchining o‘qishga ongli munosabati. Bunday munosabat o‘quvchining qiyinchiliklarni bartaraf etishga iroda kuchini sarflashga ajratadi.

Material bilan bevosita, hissiy tanishish jarayonlari: sezish, idrok etish, kuzatish.

Fikrlash.

Xotira tasavvuri va tasavvur.

Tadqiqotchilar ko‘rsatilgan to‘rtta guruhni ajratib, ularning nisbiyligi va o‘zaro aloqadorligini ta’kidlaydi va keyinroq o‘quv materialini o‘zlashtirishni hissiy jarayonlarni qatoriga sezish, idrok etish va tasavvurni qo‘shadi.

Bunday holatni quyidagicha izoxlash mumkin: odam uchun bilish jarayonida tasavvur qilish ikkita bosqichda muhim, ya’ni uning shakllanish bosqichi va qo‘llanish bosqichida. Mazkur tadqiqotda ham ularni guruhlar dasturiga bo‘lish ana shu yo‘nalishda amalga oshirilgan.

“Hissiy bilish” va “intellektual faoliyat” dasturlari guruhida ikkita yo‘nalish o‘rtasida katta fikr kuzatilmaydi. Farqlanish “tashkiliy faoliyat” dasturida ko‘zga tashlanadi. Ta’kidlash lozimki, o‘qishga ongli munosabat komponenti birinchi o‘quvchilarning o‘quv faoliyatidagi faol pozitsiyasi sifatida xulqning ichki modeliga ta’aluqlidir.

Demak, “tashkiliy faoliyat” guruhi dasturlarining elementlaridan pedagogning o‘qitish faoliyatida o‘quv-bilish faoliyatini tashkil etishning tayanch nuqtasi sifatida foydalanish mumkin. Shuning uchun o‘quvchilarda bunday sifatlarni shakllantirishga alohida e’tibor qaratish lozim.

Yuqorida ta’kidlaganidek va boshqa tadqitotlarda isbotlanganidek pedagogning o‘quv faoliyatini hal qiluvchi turiga asoslangan yondashuv o‘qitish faoliyatini o‘quv-bilish faoliyatni tashkil etishning tizimi sifatida talqin etish imkoniyatini yaratadi. Ta’limni amalga oshirishning asosi sifatida pedagogning o‘qitish faoliyati ta’limga yondashish uchun belgilaydi. Yuqoridagi fikrlar asosida ta’limni o‘ziga xos xususiyatlarga ega funksional didaktik tizim sifatida e’tirof etish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни Т. 2023 й.

2. Амосов Н.М. “Эксперимент по преодолению старости АСТ”, Донецк, “Сталкерс”, 2003. 123 с

3. Асқарова Ў., Нишонов М., Ҳайитбоев М. Педагогика. Дарслик. -Т. “Талқин”, 2015 й.

4. Бойбобоев Б.Г.Дозирование нагрузок на уроках физической культуры для подростков 11- 14 лет.Автореф. дисс. к.п.н.Т.1999.

5. Шадриков В.Д.Психология деятельности и способности человека / В.Д Шадриков –М.; Логос, 1996.

6. Левитов Н.Д.Опередение психического состояния // Психология состояний. Хрестоматия под.ред.А.О.Прохорова М.;ПЕР.СЭ:СПб.; Речь,2004 с.31-34.

7. Бойбобоев Б. Г., Муллабаева М. С. ПРОФЕССИОНАЛЬНО ВАЖНЫЕ КАЧЕСТВА СПОРТИВНОГО ТРЕНЕРА //IIÒÎ. – 2019. – С. 105.